

УДК 631.115.11
JEL Classification Q12

Коваль Н.В.

к.е.н., доцент

кафедра економіки, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Подільський державний аграрно-технічний університет

Кам'янець-Подільський, Україна

E-mail : nonnakoval69@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Анотація

У статті вказується, що особисті селянські господарства відіграють значну роль у розвитку продовольчої безпеки держави і виступають важливим джерелом для забезпечення населення цінними і високопоживними продуктами харчування.

Встановлено, що у перспективі у межах суспільного сектору особисті селянські господарства не тільки збережуть свій потенціал і обсяги виробництва, але й забезпечать економічне зростання виробництва основних видів продукції.

Доведено, що багатогранне функціонування особистих селянських господарств має певний вплив на соціально-економічні процеси у суспільстві, а стан їхнього розвитку безпосередньо впливає на добробут селян, відтворення та згуртування сім'ї, створення контингенту зацікавлених у підвищенні зайнятості, трансформації трудових відносин і збільшенні обсягів сільськогосподарської продукції.

Означене дає можливість відмітити, що нічим не виправданий розпад суспільного сектора призведе до вимушеного подальшого розвитку господарств сільського населення в економіці регіонів країни і посиленні її продовольчої безпеки.

***Ключові слова:** особисті селянські господарства, виробництво, сільськогосподарські підприємства, доход, селяни, зайнятість, праця, ринок, продукція.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку аграрного виробництва надзвичайно важливу роль у забезпеченні зайнятості і належного рівня добробуту сільського населення відіграють особисті селянські господарства. За результатами наукових досліджень можна побачити, що сьогодні приватний дрібнотоварний сектор разом із сільськогосподарськими підприємствами є головними виробниками сільськогосподарської продукції в регіонах України. Малі форми господарювання на селі виступають не лише як взаємодоповнюючі, але в більшій мірі як конкуруючі господарські системи. Це зумовлює доцільність розгляду проблем формування і розвитку таких форм господарювання, серед яких особливо важливу роль відіграють особисті селянські господарства (в подальшому ОСГ) в порівнянні із сільськогосподарськими підприємствами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим теоретичним і методологічним аспектом розвитку і функціонування особистих селянських господарств присвячені праці таких відомих вчених-економістів, як Богиня Д. П., Бугуцький О. А., Грішнова О. А., Дієсперов В. С., Купалова Г. І., Лібанова Е. М., Лотоцький І. І., Малік М. Й., Михайлова Є. П., Орлатий М. К., Петюх В. М., Прокопа І. В., Саблук П. Т., Шепотько Л. О., Юрчишин В. В., Якуба К. І. та інших.

Метою дослідження є теоретичні і прикладні засади висвітлення суті та соціально-економічної ролі особистих селянських господарств в аграрній сфері.

Методологія дослідження. Основою для проведення дослідження є використання статей і наукових праць вітчизняних вчених-економістів, матеріали статистичної звітності та особистих спостережень. Більш поглиблене обґрунтування існуючої проблеми здійснювалося за допомогою використання абстрактно-логічного та статистико-аналітичного методів дослідження.

Результати. Особисті селянські господарства існують з часів виникнення людської цивілізації. Видатним дослідником селянського господарства, який вивчав соціально-економічну суть та закономірності його функціонування, був економіст-аграрник О. В. Чаянов. Він довів, що селянське трудове господарство, на відміну від капіталістичного, характеризується стратегічною орієнтацією на самовиживання, а не на одержання прибутку, самоексплуатацією, можливістю існування навіть при збитковості виробництва [11]. Погоджуємося з тим, що більшість наукових положень, висловлених вченим, актуальні і придатні для оцінки закономірностей сучасного розвитку особистих селянських господарств. Доцільність подальшого розвитку ОСГ висвітлюється у наукових працях інших вчених [1, 3, 5, 6, 7, 8].

Протягом 1980 р. особисті підсобні господарства виконували допоміжну роль у забезпеченні галузей економіки і населення продукцією сільського господарства. Вони також відігравали основну роль у формуванні доходів сільського населення, оскільки їхня частка у сукупних доходах сімей працівників складала 25,3 %, у доходах колективного господарства – 33,9 %. Наприкінці 80-х років країну вразила соціально-економічна криза, внаслідок якої припинилися процеси інтеграції суспільного та приватного секторів [4, 5].

Результати дослідження особистих селянських господарств дозволили виявити характерні особливості їх розвитку: своєчасність і якість виконання сільськогосподарських робіт, виробництво продукції за розширеним асортиментом, динамічність, гнучкість, мобільність, самоокупність і низькі капітальні вкладення. У результаті функціонування ОСГ засновувалося на різних видах діяльності (табл. 1).

За умов ринкових відносин економічні інтереси є об'єктивними мотивами дій економічних суб'єктів, що зумовлено матеріальною зацікавленістю в певній діяльності у системі виробничих відносин. Отже, особисті інтереси завжди мотивовані власною діяльністю сім'ї особистого селянського господарства. При цьому встановлюють ті господарюючі суб'єкти, які здійснюють вибір власної діяльності на основі зіставлення очікуваних вигод і витрат, попиту і пропозиції.

Вважаємо, що дана форма господарювання виявилась більш пристосованою (порівняно з іншими) до особливостей перехідного періоду і формування ринкових відносин. Особисті господарства населення працюють за принципами самофінансування і без значних капіталовкладень нарощують об'єми виробництва сільськогосподарської продукції. Вони менше залежні від різного роду енергоносіїв, їх вартості та інших матеріально-технічних ресурсів із-за переважного використання ручної праці. Якщо у 2000 р. частка виробництва валової продукції особистих підсобних господарств у її загальному обсязі по Україні становила 61,6 %, то у 2015 р. – 44,9 %, тоді як у Хмельницькій області відповідно 59,7 % і 39,2 %. На Хмельниччині в господарствах населення вироблено в галузі рослинництва 33,6 %, тваринництва 52,2 % продукції по відношенню до усіх категорій господарств [9, 10].

З початком впровадження ринкових відносин і з поглибленням аграрної кризи кількість особистих селянських господарств стрімко збільшувалась, а чисельність зайнятих тут працівників зростала. Характеризуючи місце ОСГ в Україні та інших країнах пострадянського простору, ряд вчених сприймають і розглядають його як форму організації самозабезпечення сім'ї усім необхідним для задоволення її матеріальних і

нематеріальних потреб, а тому вчені характеризують особисті господарства як важливу індивідуальну стратегію виживання населення [7, с. 113-114].

Таблиця 1

Складові елементи веденням особистого селянського господарства

Вид діяльності	Умови	Організація	Результати
1. Забезпечення умов виробництва сільськогосподарської продукції	Наявність житла, господарських приміщень, розмір земельної ділянки та одержаного паю	Системи: будівництва, кредитування, продажу насіння, садового матеріалу, кормів, молодняку тварин та інших виробничих запасів	Підвищення ефективності праці в особистих селянських господарствах
2. Виробнича	Благоустрій житла, земельної ділянки; Забезпеченість ОСГ засобами праці і механізмами; Державна допомога сільськогосподарським підприємствам, кооперативам, родині	Внутрішньосімейний розподіл праці; Виконання господарських робіт силами сім'ї, із використанням послуг родини або найманих осіб	Виробництво продуктів харчування; Одержання доходу
3. Реалізація продукції	Місце розташування будинку, земельної ділянки, населеного пункту; Умови перевезення продукції (власним транспортом, послуги транспортних організацій та приватних осіб)	Організація продажу продукції самостійно на ринку, приватним особам (посередникам), через кооперативи	Виручка від реалізованої продукції (можливість придбання необхідних товарів, кормів, молодняку тварин; оплата послуг; грошові заощадження і ін.)

Джерело: власні дослідження.

За нашим розумінням, ведення ОСГ здійснюється завдяки особистій праці окремого громадянина та членів його родини з метою виробництва сільськогосподарської продукції і задоволення своїх потреб у продуктах харчування та ін. Отже, особисте селянське господарство є формою виробництва продуктів та отримання прибутку, відтворення особистої власності.

Новий етап розвитку особистих підсобних господарств (ОПГ) населення в Україні розпочався зі здобуттям її незалежності. Розширено площу землеволодіння і землекористування цих господарств відповідно до земельного законодавства. Не існує ніяких обмежень щодо кількості поголів'я тварин, яке може утримувати сільська сім'я. Більшість сільських жителів в результаті роздержавлення і приватизації отримала право на одержання середньої земельної частки і майнових паїв. У результаті ОПГ населення стали основним виробником сільськогосподарської продукції в країні.

У сучасних умовах земельною реформою передбачено посилення ролі даного сектора виробництва. Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р.) врегульовано безоплатну передачу громадянам у приватну власність земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку та господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва у межах норм, визначених Земельним кодексом України (13.03.1992 р.).

Специфіка розвитку аграрного сектору і сільськогосподарської праці спонукають до необхідності визначення соціально-економічних особливостей праці сільських жителів і безпосередніх працівників ОСГ:

– Різноманітність психологічних і фізіологічних рис трудової діяльності селян.

Основною умовою життя людини та формою проявлення її сутності є праця у процесі якої люди розвивають свої фізіологічні, фізичні й інтелектуальні здібності, набувають нових трудових навичок, вдосконалюють свою майстерність, поглиблюють знання та уміння.

– Роздвоєність сфери використання праці. Трудова діяльність селян відбувається в громадському та особистому господарстві. Вигідність ведення ОСГ пояснюється привабливістю діяльності та зацікавленістю господаря вільно обирати напрями і способи своєї діяльності, відсутністю оподаткування і отриманням додаткового доходу. Оскільки переміщення частини виробництва в особисті селянські господарства є вимушеною ситуацією, яка стихійно пом'якшує проблему зайнятості сільського населення, тому в сучасних умовах необхідно поєднувати розвиток виробництва в цих господарствах при налагодженні їхніх взаємовідносин з агроформуваннями.

– Необхідність самореалізації професійних знань та навичок в сільськогосподарському виробництві та отримання найвищого трудового результату. В пореформений період розвитку сільськогосподарського виробництва і звуження сфери прикладання праці особливо актуальним питанням є прагнення працівника до самореалізації й забезпечення найбільшої трудової віддачі. Таке відношення до праці можливе лише за умови задоволення працівника виконуваною роботою, в процесі якої реалізуються психологічні, соціально-економічні, демографічні та інші мотиви.

– Відсутність дієвого механізму реалізації законодавчих актів стосовно забезпечення соціального захисту сільського населення. Необхідність праці в ОСГ обумовлена тим, що трудівники села на відміну від міських жителів не мають широкої сфери вибору для застосування своєї праці. Село відстає від міста за рівнем розвитку практично усіх галузей сфери обслуговування. У таких умовах ОСГ дозволяє доводити рівень сукупних доходів сільського населення до рівня жителів міста, тобто відіграє суттєву роль у формуванні рівня життя селян.

Особисте селянське господарство відрізняється від інших форм господарювання тим, що воно є сімейним виробництвом. А тому ОСГ не можна ототожнювати із домашнім господарством, оскільки останнє є формою організації побуту, засобом організації споживання продуктів і послуг, а особисте селянське господарство виступає формою виробництва продуктів, отримання прибутків і відтворення особистої власності. Окрім цього, сучасні ОСГ відрізняються вищим рівнем інтенсивності виробництва, оскільки вони використовують засоби малої механізації, мінеральні добрива, засоби захисту рослин і тварин, які можна придбати за ринковими цінами, а тому вплив ринку на розвиток ОСГ значний.

Різниця між сучасними ОСГ і трудовими селянськими господарствами полягає у трудовому вихованні підростаючого покоління, де його виховання здійснюється з урахуванням перспективи. В даному випадку кожна сільська дитина у майбутньому стане таким же власником трудового колективу і продовжить справу батьків. Сучасна сільська молодь має перспективи набуття різних спеціальностей. І це, як правило, вносить характерну специфіку у трудове виховання підростаючого покоління в особистих селянських господарствах.

Передусім особисте підсобне і домашнє господарства є функціонуючими об'єктами у сфері особистого споживання, а тому безпосередньо йому підпорядковані і є різновидами особистого привласнення. У даному випадку ототожнюються сфери виробництва й особистого споживання. Водночас тут не виробляються, а лише споживаються життєві блага та задовольняються різноманітні потреби людей. В кінцевому ж підсумку усі сфери людської діяльності безпосередньо або опосередковано призначені для задоволення особистих потреб населення. При цьому засоби виробництва

їм не дуже потрібні, але без них не буде відбуватися процес створення предметів споживання.

Під господарствами населення слід розуміти такі, які мають сільськогосподарський виробничий профіль та використовують свої земельні ділянки (виробничий ресурс або просторову базу) для розміщення виробництва (приміщення для тварин, ставки для вирощування риби і ін.). Отже, сучасне особисте господарство є складним соціально-економічним явищем, оскільки більш глибоко віддзеркалює весь спектр суспільних відносин. Водночас лише певна частина таких господарств залишається за своєю суттю споживчо-трудовами господарствами, а більшість з них включається у ринковий оборот.

Вважаємо, що власників ОСГ, які приєднали свої земельні частки (паї) до присадибних ділянок і господарюють на них не узаконивши свої права, слід віднести до числа підприємців. Виходячи з цієї ситуації слід внести відповідні зміни до Закону України «Про особисте селянське господарство». Господарства, засновані на принципах економічної вигоди, передбачають товарний характер виробництва і націлені в основному на одержання прибутку, а приватні господарі прирівнюються до фермерів. В результаті ОСГ можуть отримати статус фермерського (приватного) після реєстрації їх, як юридичної особи.

Вкладення коштів у сільське господарство України є дуже ризикованою справою, яка є результатом не лише не прогнозованості природних умов, але й непередбачуваності ринкової кон'юнктури в умовах трансформаційних змін. Власники ОСГ завжди мають простір для вибору альтернативного організаційного плану: виробляти певні види сільськогосподарської продукції і виставляти її на ринок, або забезпечити себе від ризику і задовольнятися мінімальними доходами, максимально натуралізувавши своє виробництво.

Сьогодні ОСГ разом із сільськогосподарськими підприємствами є головними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні. Вони виступають не лише як взаємодоповнюючі, але певною мірою і як конкуруючі господарські системи, оскільки ОСГ складають конкуренцію державним сільськогосподарським агроформуванням у використанні матеріальних і трудових ресурсів, реалізації виробленої продукції.

Вважаємо, що і надалі ОСГ слід вважати як рівноправну організаційно-господарську форму, що до цих пір обумовлюється невірешеним протиріччям між існуючою організацією виробництва і праці на підприємствах та низькою віддачею виробничих фондів; одержанням від праці у суспільному секторі доходу, який поки що не сприяє можливостям забезпечити задовільний рівень життя сільського населення; успішною діяльністю ОСГ, що забезпечують зростання обсягів виробництва різних видів продукції.

З метою визначення можливих шляхів подальшого розвитку особистих селянських господарств розглянемо основні характеристики, які притаманні для даної форми господарювання. Це перш за все невеликі розміри окремих господарств, технологічний рівень відсталості виробництва, низька товарність продукції та неорганізованість ОСГ (рис. 1).

У числі основних проблем діяльності ОСГ, перш за все, слід вказати на відсутність доступу до кредитних ресурсів, низькі доходи селян, віддаленість ринків збуту, не вигідність умов продажу через торгово-посередницькі структури, порушення рівноваги взаємовідносин між ОСГ і агроформуваннями, відсутність координаційного органу і належної державної підтримки, а також недосконала система обміну і передавання інформації щодо її достовірності, об'єктивності й оперативності. Соціологічні вибіркові обстеження, як основне джерело інформації про селянські

господарства, не мають повної і належної цінності через недосконалу їхню організацію та не репрезентативність вибірки. Виникає необхідність проведення спеціальних обстежень і здійснення кардинальних змін у звітності й організації статистики у сільському господарстві.

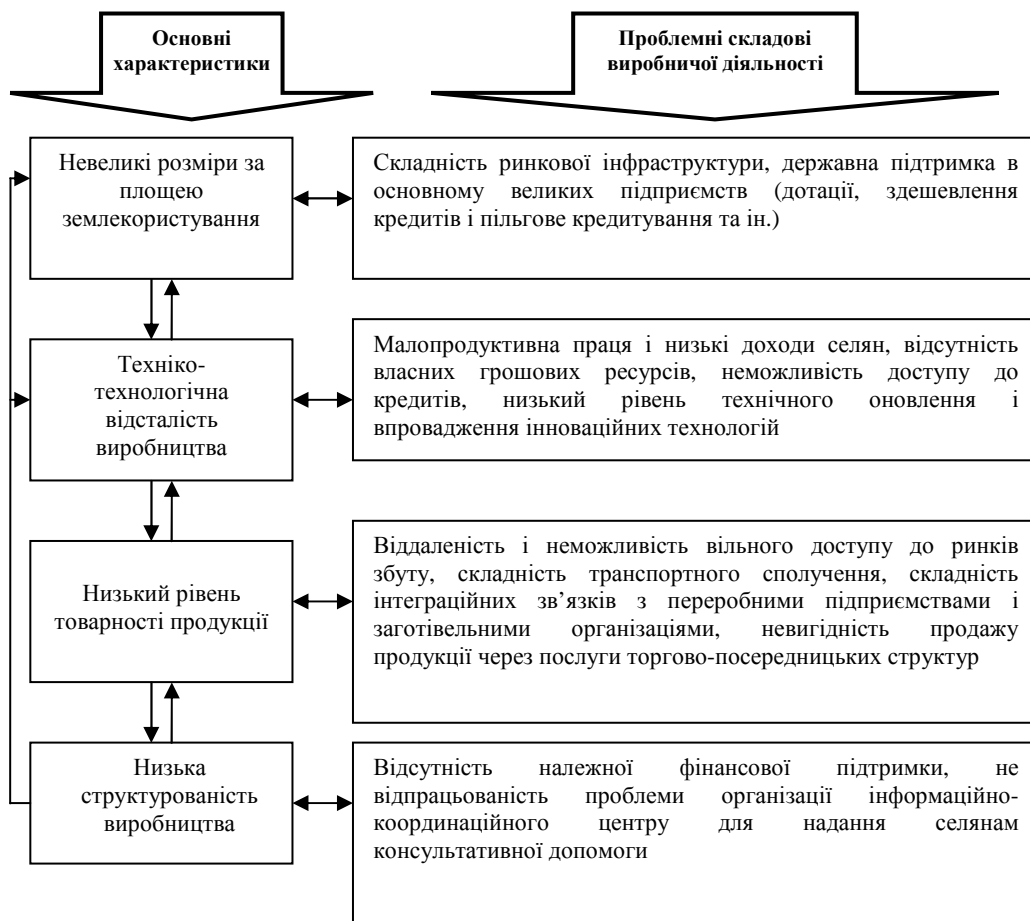

Рис. 1. Основні характеристики і складові елементи діяльності особистих селянських господарств

Джерело: власні дослідження

Слід вказати на основні чинники, що обумовили стабільність особистих селянських господарств:

1. Для господарств населення не виникла проблема пошуку «стартового капіталу», оскільки на них у меншій степені негативно вплинув диспаритет цін. Вони практично уникали податкового тиску і не брали участі в утриманні виробничої інфраструктури.

2. Аграрна криза, що охопила суспільний аграрний сектор, значною мірою зумовлена тим, що функціонуюча модель аграрної економіки була досить поспішно зруйнована «революційним» шляхом. Для сектора напівнатуральних господарств населення ефективність виробництва не має того значення, як для товаровиробників. Головною їхньою метою є самозабезпечення продуктами харчування власників

господарств та членів їх сімей.

3. В умовах кризи суспільного сектора у сільському господарстві значно скоротились доходи селян, серед яких найбільшу частку складає оплата праці. Отже, стабільність і розширення обсягів виробництва у секторі господарств населення певною мірою зумовлені спадом сільськогосподарського виробництва у суспільному секторі. Саме це змусило селян зосередитися на праці у своїх господарствах, що є їхньою законодавчою реакцією на кризу суспільного сектора.

Висновки і перспективи. Проведені дослідження показали, що особисте селянське господарство є формою господарювання селян (фізичних осіб), яка заснована на приватній власності, ведеться силами членів сім'ї (родини), передбачає виробництво та переробку сільськогосподарської продукції з метою не тільки особистого споживання, але й реалізації її надлишків.

ОСГ вирішують такі основні завдання: самостійно обирають форми і методи роботи; поповнюють недостачу тих продуктів, які недоцільно виробляти на великих підприємствах; виробляють екологічно чисту і якісну продукцію; забезпечують кращі показники продуктивності й урожайності порівняно з іншими агроформуваннями; переробляють побутові і виробничі відходи з метою подальшого їх використання; за рахунок малих розмірів мають велику стійкість до погодних умов; раціонально використовують земельні і трудові ресурси, які не зайняті у суспільному виробництві; добиваються прямої залежності кінцевих результатів своєї праці від її кількості та якості.

Отже, необхідність існування ОСГ та їхній подальший розвиток у перспективі пов'язується з тим, що вони будуть і надалі забезпечувати поповнення обсягу та асортименту сільськогосподарської продукції; збільшувати додаткові грошові надходження сільського населення; раціонально використовувати наявні ресурси та їхній надлишок у громадському господарстві; забезпечувати економію капіталовкладень у сільське господарство та скорочення втрат сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел

1. Білий М. М. Розвиток особистих селянських господарств на Прикарпатті. *Економіка АПК*. 2005. № 5. С. 44-51.
2. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003, № 742-IV із змінами та доповненнями: <http://www.Zakon.rada.gov.ua>
3. Коваль Н.В. Тенденції розвитку особистих селянських господарств України. *Збірник наукових праць ПДАТУ*. 2014. Вип. 22. С. 162-166.
4. Куліш М. Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2004. № 7. С. 144-146.
5. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи. *Економіка АПК*. 2002. № 11. С. 119-127.
6. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток особистих селянських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 2005. № 2. С. 7-15.
7. Михайлов Л. І. Особисті підсобні господарства населення: сутність, класифікація, ефективність. *Економіка АПК*. 2001. № 7. С. 113-119.
8. Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку. Київ: НАН України; Ін-т екон. та прогноз., 2011. 240 с.
9. Статистичний щорічник України за 2015 рік. За ред. І. М. Жук. Київ: Державна служба статистики України, 2016. 575 с.
10. Статистичний збірник «Сільське господарство Хмельницької області в 2015 році». За ред. Л. О. Хамської. Хмельницький. 2016. 242 с.
11. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: избранные труды. Москва: Экономика, 1989. 489 с.

Дата надходження: 15.03.2017

1 рецензування: 15.04.2017 Прийняття в друк: 15.06.2017

Koval N.V.

*Ph.D. (in Economics), Associate Professor
State Agrarian and Engineering University in Podilya
Kamianets-Podilskyi, Ukraine
E-mail : nonnakoval69@gmail.com*

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF PERSONAL PEASANTS HOUSEHOLDS

Abstract

The article states that personal peasants households play a significant role in the development of the State food security and serve as an important source for providing the population with valuable and nutritional food-stuffs.

It was proved that a multifaceted operation of PPH has some impact on the socio-economic processes in the society, and the status of their development directly influences the well-being of farmers and rallying families, create contingent interested in increasing of employment, transformation of labor relations and the increase in the volume of agricultural products.

It was found that in future personal peasants farms within the public sector will not only retain their capacity and production volume, but also ensure economic growth of production. This particular item gives the opportunity to note that unjustified collapse of the public sector would lead to forced further development of the rural population farms in the country's regions and strengthening of its food security.

Keywords: *personal peasants households, production, agricultural enterprises, income, peasants, employment, labor, market, products.*

References

1. Bilyy, M.M. (2005). Rozvytok osobystykh selyans'kykh hospodarstv na Prykarpatti [The development of private farms in the Carpathian region]. *Economy AIC*, 5, 44-51.
2. Zakon Ukrainy «Pro osobyste selyans'ke hospodarstvo» vid 15.05.2003, № 742-IV iz zminamy ta dopovnennyamy [The Law of Ukraine "On a personal peasant economy" from 15.05.2003, № 742-IV as amended]. Retrieved from <http://www.Zakon.rada.gov.ua>
3. Koval N.V. (2014). *Tendentsiyi rozvytku osobystykh selyans'kykh hospodarstv Ukrainy* [Trends in private farms Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats' Podil's'koho derzhavnogo ahrarnotekhnichnoho universytetu* [Podilian State Agrarian and Engineering University Collection], 22, 162-166.
4. Kulish, M. YU. (2004). Problemy rozvytku osobystykh selyans'kykh hospodarstv [Problems of development of private farms]. *Economics of AIC*, 7, 144-146.
5. Mel'nyk, L.YU., & Makarenko, P.M. (2002). Osobystyy sektor sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva: stan, tendentsiyi ta perspektyvy [Private sector agriculture: status, trends and prospects]. *Economics of AIC*, 11, 119-127.
6. Mesel'-Veselyak, V. YA. (2005). Rozvytok osobystykh selyans'kykh hospodarstv v Ukraini [Development of private farms in Ukraine]. *Economics of AIC*, 2, 7-15.
7. Mykhaylov, L. I. (2001). Osobysti pidsobni hospodarstva naseleennya: sutnist', klasyfikatsiya, efektyvnist' [Personal subsidiary farms: essence, classification, efficiency]. *Economics of AIC*, 7, 113-119.
8. Prokopa I. V., & Berkuta T. V. (2011). *Hospodarstva naseleennya v suchasnomu ahrarnomu vyrobnytstvi i sil's'komu rozvytku* [Households in modern agricultural production and rural development]. Kyiv: Instytut ekonomiky i prohnozuvannya.
9. Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy za 2015 rik. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2015]. (2016). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 575.
10. *Statystychnyy zbirnyk «Sil's'ke hospodarstvo Khmel'nyts'koyi oblasti v 2015 rotsi»* (2016). [Statistical publication "Agricultural Khmelnytsky region in 2015"]. Khmelnytskyi.
11. Chayanov, A.V. (1989). *Krest'yanskoye khazyaystvo: izbrannyye trudy* [Peasant farming: selected works]. Moscow: Ekonomika.

Received: March 15, 2017

1st Revision: April 15, 2017 Accepted: June 15, 2017